

УДК 342.565.2(477)

Н.І. ХИМЧУК, Київська торгово-промислова палата

РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Ключові слова: Конституційний Суд України, цивільне право

Метою проведення даного дослідження є визначення питання про можливість віднесення до джерел цивільного права України рішень Конституційного Суду України. Поставлена мета обумовлює вирішення наступних завдань: проаналізувати характер правотворчості Конституційного Суду; визначити, який вплив та яке місце в регулюванні цивільних відносин здійснюють положення рішень вказаного судового органу; з'ясувати позиції науковців з означеного питання; зробити відповідні висновки.

Слід відзначити, що останнім часом у наукових колах України значно активізувалися дискусії щодо впровадження ідеї судової правотворчості. Ґрунтуючись на використанні інститутів аналогії, звичаїв ділового обороту та загальних принципів права, судова правотворчість, зокрема, в галузі цивільного права, повинна стати, на думку її прибічників, найбільш ефективним засобом для того, щоб заповнювати прогалини в законодавстві, покласти край знеціненню підзаконних нормативних актів та усунути протиріччя в чинному законодавстві. Безумовно, розширення судової юрисдикції, розвиток сильної та розгалуженої системи органів судової влади є невід'ємною рисою формування правової держави. Винесене судом рішення по конкретному спору містить правило поведінки, що має обов'язковий характер для сторін спору. У такому розумінні судові рішення нагадує правову норму. Інша річ, що правова норма розрахована на багаторазове застосування, а судові рішення, як пра-

вило, персоніфіковане і стосується лише певної ситуації. Однак, деякі вчені допускають можливість надання владних функцій і конкретному судовому рішенню, поширивши його дію на широке коло аналогічних ситуацій, а, отже, допускають можливість створення судами норм права і визнання їх рішення джерелом права [1, с.110]. На даному етапі формування національного цивільного законодавства така позиція стосується фактично рішень лише окремих органів судової влади. До речі, свого часу С.І. Вільнянський та інші вчені пропонували визнати джерелом права судову практику, заперечуючи при цьому можливість застосування у вітчизняній юриспруденції судового прецеденту як джерела права [2, с.239-252].

Відмітимо, що в юридичній літературі були також спроби компромісного вирішення проблеми статусу судових рішень в системі джерел цивільного права, коли пропонувалося правила по застосуванню діючого законодавства, які видають вищі судові інстанції, називати прецедентами тлумачення права. На відміну від прецеденту як джерела цивільного права, прецедент тлумачення права не призводив би до створення нової правової норми, а був би направлений на роз'яснення вже існуючої [3, с.57]. Як слушно зазначає В.О. Котюк, офіційно судовий прецедент в Україні не визнається як джерело (форма) цивільного права, не зважаючи на те, що в окремих Постановах Пленуму Верховного Суду України по конкретних справах, які є загальнообов'язковими для всіх судів, можна знайти не тільки роз'яснення діючого законодавства, але й нові норми права чи її частини [4, с.57].

Отже, вище викладене обумовлює актуальність вирішення питання про можливість віднесення до джерел цивільного права рішень Конституційного Суду України, при цьому новизна дослідження є очевидною з огляду на формування нової доктрини цивільного права, що формується під впливом змін в економіці країни та змін, які відбуваються в суспільних відносинах. Під час до-

слідження використані здобутки таких науковців як: В. Шаповал, П.Є. Недбайло, В.О. Котюк, Д.Ф. Рамазайцев, С.І. Вільнянський, Р.З. Лівшиць.

Одним із факторів, необхідних для утвердження в державі принципів верховенства права та демократії, забезпечення та дотримання особистих прав і свобод громадян, гарантування кожній людині захисту його майнових та немайнових, пов'язаних з майновими прав, є ефективне та правильне застосування судовими органами правової норми, встановлення справедливості, забезпечення в країні законності. При вирішенні цивільних спорів органи судочинства не лише застосовують, але й забезпечують виконання актів законодавства України. Проте, реалізація цих чинників можлива лише після з'ясування суті та змісту конкретної норми цивільного права, яка підлягає застосуванню та виконанню, тобто після її тлумачення. С.С. Алексєєв свого часу дав наступну дефініцію цього терміну: "Тлумачення – це з'ясування смислу (змісту) норм права" [5, с.388]. Визнаючи цю думку вченого досить слушною, варто додати, що таке "з'ясування" полягає у забезпеченні правильного застосування положень джерел цивільного права, усуненні можливих помилок при цьому. Необхідність здійснення тлумачення зумовлено тим, що норми цивільного права, які складають джерело цивільного права, мають загальний, але й іноді абстрактний характер. При цьому вони застосовуються до конкретних фактів та ситуацій.

Складність та численність норм права викликають при прийнятті рішень щодо юридичних казусів різноманітні питання, які відносяться до змісту норм права. Для розв'язання цих завдань і потрібне тлумачення. У більшості випадків такі норми звичайно потребують суттєвої конкретизації. Норми права взагалі і норми цивільного законодавства, зокрема, розраховані на їх багаторазове застосування. Тому формулювання цих норм вимагає того, щоб при роз'ясненні їх смислу і суті не виникало суперечок щодо

можливості прийняття декількох різних рішень щодо спірних питань. При тлумаченні норм цивільного права з'ясовується той зміст, який вклав у них орган, наділений правом приймати нормативні акти. Саме тлумачення завжди переслідує мету – розкрити смисл, точно визначити зміст нормативного припису для того, щоб не припуститись помилок при його застосуванні. Завдання тлумачення зводиться до виявлення сутності положень, які містяться в правовій нормі. Таким чином, тлумачиться воля законодавця, яка міститься в конкретному правовому приписі. У цьому, до речі, і полягає принцип законності при тлумаченні правових норм [6, с.331]. Виражене зовні, роз'яснення змісту правової норми є формою спеціальної діяльності органів та посадових осіб, метою яких є забезпечення правильного застосування правових норм, усунення можливих помилок при їх застосуванні.

Закріпивши в статті 6 Конституції України норму, згідно з якою державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [7], законодавець визнав можливість гілок державної влади видавати загальнообов'язкові правила поведінки на території України, тобто провадити нормотворчу діяльність. Так, єдиний орган законодавчої влади – Верховна Рада України – наділений правом ухвалювати закони. Органи виконавчої влади (наприклад, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, обласні та районні державні адміністрації) мають право приймати підзаконні акти. Натомість, за органами судової влади закріплені повноваження щодо здійснення правосуддя. Така конституційна функція судових органів закріплена у статті 124 Конституції України. Що ж стосується нормотворчих повноважень, то їх безпосередньо за цими органами законодавець не закріплює. Разом із тим, у юридичній літературі йде обговорення питання щодо права органів судової влади провадити нормотворчу діяльність.

Варто нагадати, що судовий прецедент,

який характерний для англо-американської системи, ґрунтується на теорії розподілу влад. Закріплення теорії розподілу влад в Конституції України є додатковим аргументом того, що органи судової влади мають право бути суб'єктом нормотворчої діяльності в Україні. Про це свідчить і та обставина, що судові рішення, згідно статті 124 Основного Закону, ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими на всій території України.

З одного боку, визнання нормотворчих повноважень суду призводить до порушення самого принципу розподілу влад, за яким судовій гілці належить перш за все судова влада. З іншого боку, принцип розподілу влад не може позбавити суд можливості зробити свій внесок у правотворчість, що зумовлено природною нездатністю законодавця передбачити абсолютно всі нюанси конкретної справи, підвести під букву закону кожен деталь окремої життєвої ситуації. Слід відзначити, що перехід від імперативного до диспозитивного регулювання суспільних відносин в умовах переходу до ринкової економіки, а, отже, до надання їх учасникам більшої самостійності у виборі поведінки, зумовив появу нових можливостей для розбудови України як правової держави. З'являється багато суперечливих ситуацій, які чітко не врегульовані нормами законів чи підзаконних актів. За цих обставин суд є ідеальним органом для їх врегулювання. У зв'язку з цим у правовій системі можуть з'явитися додаткові передумови для усунення прогалин в цивільному законодавстві, у тому числі шляхом використання інститутів аналогії в процесі застосування права, що має правотворчий характер.

Особливе місце в системі судових рішень судів різних інстанцій посідають рішення вищих судових органів. Йдеться передусім про рішення Конституційного Суду України та керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України. Слід відзначити, що законодавче визначення правового статусу Конституційного Суду в системі органів судової

влади значно посилює нормотворчі можливості судової гілки влади [8]. Чинна стаття 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України віднесла вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також здійснення офіційного тлумачення Конституції та законів України. Визнані Конституційним Судом неконституційними закони та інші правові акти втрачають чинність з дня ухвалення рішення про їх неконституційність. Крім того, Конституційний Суд України провадить офіційне тлумачення закону, в результаті чого можуть не лише скасовуватися окремі його положення, але й встановлюються нові його приписи. Внаслідок цього, Конституційний Суд стає суб'єктом законодавчої діяльності [9, с.6], а його рішення – фактично джерелами права, зокрема цивільного, в тій частині, що стосується вирішення питання законності актів цивільного законодавства.

Серед рішень Конституційного Суду є такі, що безпосередньо стосуються цивільних правовідносин. Так, наприклад, рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Закону України "Про патентування деяких видів підприємницької діяльності", не лише дало можливість роз'яснити положення окремої статті, але й визначити в нормативному порядку сферу дії норм цього Закону [10]. Річ в тім, що згідно з Законом України "Про патентування деяких видів підприємницької діяльності" від 23.03.1996 року суб'єкти підприємницької діяльності для здійснення своєї підприємницької діяльності, зокрема торгівельної, зобов'язані отримати торговий патент, який засвідчує право суб'єкта підприємницької діяльності чи його структурного (відокремленого) підрозділу займатися зазначеними в цьому Законі видами підприємницької діяльності, а також засвідчує право суб'єкта підприємницької діяльності на інтелектуаль-

ну власність. Вартість такого торгового патенту, в залежності від місця розташування і здійснення підприємницької діяльності, сягає 360 гривень за календарний місяць. Відповідно до п.1 ч.3 статті першої, “дія цього закону не поширюється на торговельну діяльність та діяльність з надання побутових послуг підприємств і організацій Укоопспілки, військової торгівлі, аптек, які перебувають у державній власності, та торговельно-виробничих державних підприємств робітничого постачання у селах, селищах та містах районного підпорядкування”. Згідно з рішенням Конституційного Суду України за конституційним зверненням Центральної спілки споживчих товариств України та державного підприємства Міністерства оборони України “Управління військової торгівлі Прикарпатського військового округу” щодо офіційного тлумачення п.1 ч.3 ст.1 Закону України “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” було розтлумачено, що територіальна ознака – у селах, селищах та містах районного підпорядкування – стосується лише торговельно-виробничих державних підприємств робітничого постачання. Це означає, що решта перелічених суб’єктів підприємницької діяльності – підприємства та організації Укоопспілки, військової торгівлі, аптек, що перебувають у державній власності, – здійснюють торговельну діяльність та діяльність з надання побутових послуг незалежно від сфери їх діяльності та місця розташування.

Для прикладу звернемо увагу й на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства покупців членів трудового колективу перукарні № 163 “Черемшина” (м. Київ) щодо офіційного тлумачення окремих положень статті 7 Закону України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”, яке стосується способів приватизації. Так, згідно з частиною 3 статті 7 Закону України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” включення об’єктів малої привати-

зації до переліків, зазначених у частині першій цієї ж статті, тобто продажу на аукціоні, за конкурсом, а також викупу, здійснюється відповідно до Державної та місцевих програм приватизації чи з ініціативи відповідних органів приватизації або покупців. Конституційний Суд України вирішив, що позиція покупця щодо способу приватизації підлягає розгляду у визначений законом строк, але вона не є обов’язковою для органів, які визначають або затверджують переліки об’єктів малої приватизації, за винятком випадків, передбачених статтею 11 Закону України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” та іншими законами. Включення підприємства до іншого, ніж пропонує покупець, переліку об’єктів приватизації не може розглядатися як відмова у приватизації [11].

Все вище викладене свідчить, що судова правотворчість Конституційного Суду України є особливою, оскільки, цей орган не наділений безпосередньо нормотворчими повноваженнями. Така своєрідна нормотворчість Конституційного Суду України є обмеженою колом його повноважень. Однак, винесені ним рішення і встановлені у ньому положення розраховані на багаторазове використання, вони діють на усій території України та є обов’язковими для виконання усіма суб’єктами права. Тому рішення Конституційного Суду України є особливими допоміжними джерелами цивільного права, які за своїм правовим змістом спрямовані на правильне, однозначне розуміння, застосування положень таких джерел цивільного права як Конституція та закони України тощо.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що рішення Конституційного Суду покликані забезпечувати конституційність цілої низки нормативно-правових актів, офіційне тлумачення норм Конституції та законів України. Такі акти мають багаторазове застосування до цивільних відносин, є обов’язковими на території України. Конституційний Суд України не є нормотворчим органом, уповноваженим ухвалювати закони та інші нормативно-правові

акти, а тому винесені ним рішення щодо регулювання цивільних відносин мають додатковий допоміжний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лившиц Р. З. Теория права / Р. З. Лившиц. – М., 1994.
2. Вильнянский С. И. Значение судебной практики в гражданском праве / С. И. Вильнянский // Уч. Труды ВИЮН. – 1947. – Вып. XI. – С. 239-252.
3. Рамазайцев Д. Ф. Внешнеторговый арбитраж в СССР / Д. Ф. Рамазайцев. – М., 1957.
4. Котюк В. О. Теория права / В. О. Котюк. – К., 1997.
5. Теория государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юридическая литература, 1993.
6. Недбайло П. Е. Приминение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М., 1960.
7. Конституція України : від 28.06.1996 р., № 254/96 // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Закон України “Про Конституційний Суд України” : від 16.10.1996 р. // ВВР Укра-

їни. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

9. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 6.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними зверненнями Центральної спілки споживчих товариств України та державного підприємства Міністерства оборони України “Управління військової торгівлі Прикарпатського військового округу” щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини третьої статті 1 Закону України “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” (справа про патентування підприємницької діяльності) : від 21.12.2000 р., № 16-РП/2000 // Урядовий кур’єр. – 17.01.2001. - № 8.

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства покупців членів трудового колективу перукарні № 163 “Черемшина” (м. Київ) щодо офіційного тлумачення окремих положень статті 7 Закону України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” (справа про способи приватизації).

Химчук Н. І. Рішення Конституційного Суду України як джерело цивільного права / Н. І. Химчук // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 634–638 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09xnidcp.pdf>

Задля вивчення правової природи рішень Конституційного Суду України аналізується характер правотворчості Конституційного Суду, визначається здійснюваний вплив його рішень на регулювання цивільних відносин; підіймається питання про віднесення рішень Конституційного Суду України до джерел цивільного права.

Химчук Н.И. Решение Конституционного Суда Украины как источник гражданского права

Для изучения правовой природы решений Конституционного Суда Украины анализируется характер правотворчества Конституционного Суда, определяется осуществляемое влияние его решений на регулирование гражданских отношений; поднимается вопрос об отнесении решений Конституционного Суда Украины к источникам гражданского права.

Chimchuk N.I. Decision of the Constitutional Court of Ukraine as a Civil Law Source

For studying of the legal nature of decisions of the Constitutional Court of Ukraine character lawmaking the Constitutional Court is analyzed, carried out influence of its decisions on regulation of civil relations is defined; the question on reference of decisions of the Constitutional Court of Ukraine to civil law sources is brought up.